

**МЕТАДЫЧНЫЯ РЭКАМЕНДАЦЫІ ПА ПАДРЫХТОЎЦЫ
ДЫДАКТЫЧНАГА МАТЭРЫЯЛА ДЛЯ РАБОТЫ ПА ФАРМІРАВАННІ
ЗВЯЗНАГА МАЎЛЕННЯ Ў МАЛОДШЫХ ШКОЛЬНІКАЎ З АГУЛЬНЫМ
НЕДАРАЗВІЦЦЁМ МАЎЛЕННЯ**

Н.М. Баль,
кандыдат педагагічных навук, дацэнт, Беларускі дзяржаўны педагагічны
ўніверсітэт імя Максіма Танка, дацэнт кафедры лагапедыі
А.А. Кушнер,
цэнтр карэкцыйна-развіваючага навучання і рэабілітацыі Ленінскага раёна
г.Мінска, настаўнік-дэфектолаг

Вядома, якую значную ролю выконвае звязнае маўленне ў працэсе выхавання і навучання дзяцей, а таксама ў іх сацыяльным жыцці. Катэгорыя дзяцей з агульным недаразвіццём маўлення (далей АНМ) трапляе ў абставіны, калі асаблівасці звязнага маўлення робяцца прычынамі не толькі школьнай непаспяховасці, але і прычын амі парушэнняў міжасобасных зносін. Відавочна, што існуе неабходнасць паляпшэння якасці карэкцыйнай дапамогі дзецям, якія адчуваюць цяжкасці ў самастойным авалоданні адзначаным відам маўлення.

Не меншую, а мабыць і значна большую праблему ўяўляе сабой неабходнасць аказання карэкцыйнай дапамогі дзецям з маўленчымі парушэннямі на роднай мове. На сённяшні момант існуе пэўны запыт на правядзенне і метадычнае забеспячэнне лагапедычных заняткаў на беларускай мове, які паступае з боку бацькоў і спецыялістаў. Але сацыякультурная сітуацыя, што назіраецца ў нашай краіне, характэрныя пераважным ужываннем рускай мовы. Такім чынам карэкцыйная работа з дадзенай катэгорыяй дзяцей будзе праводзіцца ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму, што можа ўскладніць працэс развіцця звязнага маўлення з улікам інтэрферэнцыі [3, 8]. Разуменне неабходнасці карэкцыі парушэнняў звязнага маўлення і важнасці сацыяльнага запосу на правядзенне заняткаў на роднай мове абумовілі актуальнасць нашага навуковага пошуку.

Комплексную метадыку развіцця звязнага маўлення ў дзяцей з АНМ прапануе В.К. Вараб'ёва [1]. Яе распрацоўкі разлічаны на работу, што пачынаецца са старэйшымі дашкольнікамі і паслядоўна пераходзіць да вучняў пачатковых класаў. Асаблівасцю дадзенай метадыкі з'яўляецца актыўнае выкарыстанне не проста малюнкаў (сюжэтных альбо серыі), але схематычнага нагляднага матэрыяла. Ён можа быць прадстаўлены ў выглядзе прадметна-графічных і вярбальна-графічных схем, схем поўнай сэнсавай структуры тэкстаў і розных іх мадыфікацый. Такія сэнсорныя схемы дапамагаюць наглядна адлюстраваць правілы сэнсавай сувязі сказаў рознага тыпу (ланцужковая сувязь назіраецца ў апавяданнях, паралельная сувязь – у

тэкстах-апісаннях). Такая методыка даказала сваю эфектыўнасць, але на цяперашні час адсутнічаюць падобныя распрацоўкі на беларускай мове.

Калі браць на ўвагу непасрэдна праблему адсутнасці маўленчага матэрыялу (тэкстаў на беларускай мове), то выйсце з такіх абставін можна знайсці, ўзяўшы інфармацыю ў падручніках па чытанню для вучняў 1-2 класаў, дзе прапануецца адпаведны ўзросту літаратурны матэрыял. Але ў такім выпадку дзеці з АНМ апынуцца ў такіх абставінах, калі і на уроках, і на карэкцыйных занятках ім будзе прапанаваны аднолькавы матэрыял, шматразовае паўтарэнне якога наўрад ці выклікае інтарэс ў вучняў. У выніку настаўнікам-лагіпедам будзе страчаны адзін з кампанентаў паспяховасці – зацікаўленнасць дзяцей, іх матываванасць да заняткаў.

Такім чынам, намі было прынята рашэнне не карыстацца тэкстамі падручнікаў, а ажыццявіць адаптацыю твораў мастацкай літаратуры, якія разлічаны на дзяцей старэйшага дашкольнага і малодшага школьнага ўзросту і, магчыма, выносяцца на пазакласнае чытанне.

У слоўніку-даведніку лінгвістычных тэрмінаў прапануецца наступнае вызначэнне паняцця «адаптацыя»: – гэта «прыстасаванне тэксту для недастаткова падрыхтаваных чытачоў (напрыклад, "палягчэнне" тэксту літаратурна-мастацкага твора для тых, хто пачынае вывучаць замежныя мовы)» [7, с.12]. У тлумачальным перакладаведчым слоўніку пад адаптацыяй разумеецца таксама «звычайна разнастайная апрацоўка тэксту: спрашчэнне яго зместу і формы, а таксама скарачэнне тэксту ў мэтах прыстасавання яго для ўспрымання чытачамі, якія не падрыхтаваныя да знаёмства з ім у яго сапраўдным выглядзе» [6, с.13].

Спачатку намі быў праведзены адбор тых літаратурных твораў, змест якіх можна выкарыстоўваць для заняткаў па развіцці звязнага маўлення. Важным момантам з'яўляецца тое, што, згодна з методыкай В.К. Вараб'ёвай нам былі неабходны такія паведамленні, у якіх адлюстраваны і ланцужковыя віды сувязі, і паралельныя, і камбінаваныя. Гэта значыць, што намі адбіраліся тэксты розных відаў: апавяданне, апісанне і іх камбінаваныя варыянты. Абапіраючыся на думку В.П. Глухава, мы аддавалі перавагу літаратурнаму матэрыялу з пэўнымі кампазіцыйна-сюжэтнымі асаблівасцямі. Сюды адносяцца: наяўнасць аднатыпных эпизодаў, паўтор некаторых сюжэтных момантаў, ясная лагічная паслядоўнасць падзей, дакладнае падзяленне тэкста на фрагменты [2].

Пры выбары твораў апавядальнага характару мы ўлічвалі крытэрыі частотнасці таго ці іншага віда ланцужковай сувязі – сінтаксічных адносін суб'ектна-аб'ектнага характару, а менавіта:

- аб'ектна-суб'ектныя адносіны (аб'ект першага сказа з'яўляецца суб'ектам паведамлення наступнага сказа);
- аб'ектна-аб'ектныя адносіны (адзінства аб'ектаў дзвух суседніх сказаў);
- суб'ектна-аб'ектныя адносіны (суб'ект папярэдняга сказа пераўтвараецца ў аб'ект наступнага);

- суб’ектна-суб’ектныя адносіны (адзінства прадмета паведамлення, які, з сінтаксічнага пункту гледжання з’яўляецца ў сказе дзейнікам) [1].

Спецыфіка падбору тэкстаў апавядальнага характару будзе адрознівацца, бо думка кожнага новага сказа не выцякае з папярэдняга, а існуе толькі падпарадкоўваючыся асноўнай тэме. Таму трэба кампенсаваць адсутнасць канкрэтнай праграмы паведамлення наяўнасцю іншых крытэрыяў. Так, мы імкнуліся падбіраць такія літаратурны матэрыял, лексіка якога ўключала дзейнікі з перцэпцыйнай семантыкай (“заўважыць”, “адчуць”, “убачыць” і г.д.). Такія наяўныя прыкметы дапамогуць дзецям адзначыць пункты сваіх расказаў.

Натсупным этапам нашай дзейнасці было скарачэнне аб’ёму тэкстаў. У гэтым выпадку намі былі выкарыстаны некаторыя прыёмы. Па-першае, у матэрыяле вылучаліся камунікатыўна моцныя сказы і прэдыкацыі другога парадку па В.К. Вараб’ёвай, дакладней – апорныя сэнсавыя вехі тэкстаў, якія ў сукупнасці складалі скарачаны варыянт апавядання. Па-другое, калі ў тэксце была магчымасць вылучыць скончаны фрагмент, дзе назіраліся ўсе параметры апавядання (зачын, асноўны змест, кульмінацыя і канцоўка), то такі эпизод выкарыстоўваўся намі як асобнае паведамленне.

Не менш важнай была работа непасрэдна са сказамі, што складалі тэксты. У выпадку неабходнасці намі былі спрошчаны канструкцыі сказаў, а дакладней, апушчаны складаныя звароты (дзеепрыслоўныя, прыслоўныя). Таксама, што асабліва датычыцца тэкстаў-апавяданняў, мы перабудавалі сказы такім чынам, каб ланцужковая сувязь іх была больш відавочна для дзяцей (згодна з відамі ланцужковай сувязі). Гэта, напрыклад, перанос у пачатак сказа слова, якое з’яўляецца дэнататам (аб’ектам альбо прадметам, які лічыцца сэнсавай адзінкай, і выступае ў якасці “апорнай кропкі” пры пабудаванні цэласнага паведамлення) [1].

Таксама ўвага звярталася на лексічны матэрыял, з якога складаліся тэксты. Намі ўжо адзначалася важнасць слоўнікавай работы на занятках па развіццю звязнага маўлення, калі абмяркоўваюцца новыя словы. Але ўсё ж трэба ўлічваць даступнасць лексічнага і граматычнага матэрыяла апавяданняў.

Важным момантам з’яўляецца дыферэнцыяцыя адаптацыі (спрашчэння) тэксту з пункту гледжання сінтаксісу (сказы, словазлучэнні) і выкарыстанне тэкстаў, простых па сваім змесце (тэме, якая ў іх раскрываецца). Адаптаваць тэкставы матэрыял – гэта не значыць падбіраць апавяданні, больш лёгкія па змесце. Варта адзначыць, што творы для дзяцей 7 - 10 гадоў павінны быць насычаны новай інфармацыяй больш складанага парадку: ўскладняецца сюжэт, з’яўляюцца новыя тэмы. Актуальнымі становяцца апавяданні пра школьнае жыццё [4]. Таму мэтазгодна, па меры руху дзіцяці наперад у развіцці яго звязнага маўлення, выкарыстоўваць паступовае ўскладненне тэкставага матэрыялу з пазіцыі тэматыкі.

Не варта таксама забываць аб тым, што існуе вялікая колькасць цікавых літаратурных твораў на рускай мове для пэўных узроставак груп дзяцей. У

такім выпадку, акрамя ўсіх вышэйпералічаных этапаў адаптацыі тэксту для работы з ім малодшых школьнікаў з АНМ, можна выканаць пераклад гэтых апавяданняў на беларускую мову, ажыццявіўшы тым самым іх адаптацыю для сітуацыі аказання лагапедычнай дапамогі на беларускай мове. Але няправільна выконваць толькі даслоўны пераклад з адной мовы на іншую, ажыццяўляючы механічную падстаноўку слоў мовы перакладу (у дадзеным выпадку беларускай) замест слоў зыходнай мовы (рускай) нават нягледзячы на іх значнае падабенства. Неабходна ўлічваць пэўныя асаблівасці беларускай мовы пры перакладзе. Да такіх адметных рыс можна аднесці асаблівасці марфалогіі, якія ўключаюць у сябе, напрыклад, несупадзенне роду назоўнікаў; несупадзенне ліку назоўнікаў; спецыфіку змены канчаткаў назоўнікаў і прыметнікаў пры змяненні іх па склонах і інш. У якасці адрозненняў беларускага сінтаксісу могуць выступаць асаблівасці кіравання ў словазлучэннях, а таксама адсутнасць “сапраўдных” (действительных) дзеепрыметнікаў як такіх (утвораных пры дапамозе рускамоўных суфіксаў “-ущ-/ющ,-,ащ-/ ящ-“) [5].

Можна вылучыць таксама і агульныя патрабаванні да літаратурных твораў і ўрыўкаў, з якімі будзе адбывацца работа:

- даступнасць дзіцячаму ўспрыманню;
- прывабнасць для дзяцей;
- эмацыянальнасць матэрыяла;
- выхавальная накіраванасць.

Такім чанам, улік псіхалінгвістычных і метадычных правілаў адаптацыі тэкставага матэрыялу для работы па фарміраванні звязнага маўлення ў малодшых школьнікаў з АНМ ва ўмовах блізкароднаснага двухмоўя забяспечыць рашэнне задачы развіцця ў дзяцей уменняў практычнага выкарыстання сродкаў маўлення ў камунікатыўных мэтах.

Пасля дэталёвай падрыхтоўкі маўленчага матэрыялу намі была праведзена работа па размеркаванні яго ў залежнасці ад этапа работы па развіцці звязнага маўлення згодна з метадыкай В.К. Вараб’ёвай [1]. Удакладнім, што дадзеная метадыка ўключае ў сябе чатыры раздзелы: 1 раздзел – фарміраванне арыенціровачнай асновы дзеянняў па пазнаванню ўзораў звязнага маўлення; 2 раздзел – фарміраванне першапачатковага навыка звязнага гаварэння па правілам сэнсавай і моўнай арганізацыі тэкста; 3 раздзел – замацаванне правілаў сэнсавай і моўнай арганізацыі звязнага маўлення; 4 раздзел – пераход да самастойнага звязнага маўлення з апорай на правілы сэнсавай і моўнай арганізацыі тэкставага паведамлення. У сваю чаргу, кожны раздзел таксама падзяляецца на этапы, у залежнасці ад якіх адбываецца разнастайная работа з тэкстамі. Да асобнай групы тэкстаў на этапе фарміравання першапачатковага навыка звязнага гаварэння па правілам сэнсавай і моўнай арганізацыі тэкста намі былі распрацаваны апорныя схемы. Патрабаванні да іх пабудавання падрабязна раскрыты ў работах В.К. Вараб’ёвай, таму мы не будзем на іх спыняцца.

Таксама былі складзены прыблізныя канспекты лагапедычных заняткаў для кожнага этапа работы па фарміраванні звязнага маўлення ў вучняў 1-2

класаў з нярэзка выяўленым агульным недаразвіццём маўлення (далей НВАНМ). Намі ўлічвалася спецыфіка ўскладнення работы ў адзначаным напрамку, што адлюстроўвалася на ўзоры паступовых мадыфікацый сэнсорных планаў-схем і на змесце заняткаў кожнага этапа.

Далей намі будуць прапанаваны прыклады маўленчага матэрыялу для асобных відаў работы ў напрамку развіцця звязнага маўлення.

Так, згодна з метадыкай В.К. Вараб'ёвай, першы раздзел прадугледжвае дзейнасць па дыферэнцыяцыі апавядання і яго некамплектных варыянтаў. У якасці лексічнага матэрыялу могуць выкарыстоўвацца тэксты і з ланцужковым, і з паралельным відамі сувязі. Напрыклад, тэкст *“Восень”*: *Дзяніска любіць восень! Неба сённа высокае, блакітнае. Па ім плывуць пухнатыя аблогі. Сонца – шчодрое і яркае, як летам. Але ж гэта цяplo падманлівае, хутка прыйдуць халады... Побач з домам растуць маладзенькія дрэвы. Лісце на іх жоўтае, ружовае, барвовае. Як прыгожа навокал! (Па Т. Мушынскай).* Для параўнання прапануюцца словы з дадзенага апавядання: *неба, растуць, ружовае, сонца, плывуць, восень, цяplo, маладзенькія, побач, халады, дрэвы, пухнатыя, хутка, Дзяніска, жоўтае, навокал, яркае, прыгожа, з домам, прыйдуць* (трэба звярнуць увагу на тое, што тут выкарыстоўваюцца розныя часціны мовы).

Для наступнага раздзелу (фарміраванне першапачатковага навыка звязнага гаварэння па правілам сэнсавай і моўнай арганізацыі тэкста) датычыцца такі варыянт работы, як фарміраванне ўмення ўсведамляць правілы, па якім складаецца расказ. Менавіта на гэтым этапе актыўна пачынаюць выкарыстоўвацца апорныя схемы да тэкстаў. У якасці узору можа падыходзіць апавяданне *“Рыска і фіранкі”*. *У адной кватэры жыла котка Рыска. Котка вельмі любіла гушкацца на фіранках. Фіранкі зрываліся разам з Рыскай. Котка забытвалася ў тканіне. З тканіны яе вызваляла гаспадыня Надзейка. (Па А. Бутэвічу)* Як бачна, суб'екты і аб'екты апавядання лёгка перадаць на малюнку, таму прадметна-графічная схема да такога тэксту атрымаецца зразумелай і простай для запамінання.

Раздзел работы, які надыходзіць далей, прадугледжвае выкарыстанне больш складаных варыянтаў тэкставага матэрыялу. Ускладненне можа адбывацца, напрыклад, з дапамогай распаўсюджвання простых сказаў за кошт павелічэння ў іх прыметнікаў і прыслоўяў. Такі варыянт дзейнасці адлюстраваны на апавяданні *“Баравікі ў хусцінках”*: *Аднойчы хлопчыкі пайшлі ў лес. У лесе яны знайшлі прыгожыя грыбы – баравікі. Грыбы стаялі быццам у белых хустачках. Хусцінкі былі са снегу. Пушысты снег выпаў ноччу і накрыў грыбочкі. Баравікі стаялі пад снежнымі хусцінкамі.* (Па Р. Ігнаценка) Словы, якія падкрэслены, спачатку апускаюцца, і толькі пасля разбору апавядання адбываецца іх падбор і ўключэнне ў змест. Такая работа таксама адбываецца і на выглядзе апорных прадметных схем, у якія ўключаюцца новыя элементы.

Заклучны раздзел методыкі прадугледжвае спачатку аналіз апавядальных тэкстаў, якія складаюцца з дзвюх семантычных частак. Для ўзору прапануецца апавяданне “Козачка і пячэнне”: *Аднойчы раніцай дзядуля з унукам Сашкам выправіліся на рэчку. На рэчку яны ўзялі з сабой шахматы, каб не было сумна. Шахматы вырашылі пакінуць на лузе і пайсці пакупацца.*

На лузе пасвіліся маленькія козачкі. Яны знайшлі Сашкава пячэнне і з’елі яго. Ад пячэння засталіся толькі крошкі. Крошкі даеў Сашка. Хлопчыку не было шкада пячэння. (Па У. Шулякоўскаму) Для работы з тэкстам неабходна скласці спачатку схему яго поўнай сэнсавай структуры, на якой яскрава вылучаюцца дзве часткі апавядання. Патрабуюць мадыфікацыі і апорныя схемы, асабліва вярбальна-графічныя.

На дадзеным этапе таксама вырашаюцца задачы фарміравання вучэбных дзеянняў па асваенні правілаў лексіка-сінтаксічнай арганізацыі тэкстаў, якія маюць складаную арганізацыю. Так, адбываецца замацаванне правілаў складання сказаў у звязны тэкст (з дапамогай займеннікаў, займенных прыслоўяў, сінонімаў). Гэта можна назіраць на прыкладзе наступнага тэксту: *Птушкі сабраліся ля “кармушка”. У “кармушка” вераб’і падласаваліся хлебам, а кавалачак сала пакінулі “сініца”. Ад “сініцы” крыху адляцела адна “сінічка”. “Сінічка” падляцела бліжэй да шыбы і асцярожна стукнула дзюбай у шкло.* Да падкрэсленных слоў падбіраюцца адпаведныя па сэнсе займеннікі, словы-сінонімы і інш.

Праводзіцца работа і па фарміраванні ўмення правільна выкарыстоўваць паказальнікі пачатку сказа і яго працягу. Вучням прапануецца ўрываць з апавядання (Дзядуля з унукам Сашкам вырашылі пайсці на луг адпачыць. На лузе Сашка прапанаваў дзядулю згуляць у шахматы. Яны вырашылі пакупацца. Да посцілкі прыбегла козачка) і набор слоў, якія неабхоня падставіць ў тэкст у залежнасці ад іх сэнсу (аднойчы, потым, нечакана). Узор правільнага выканання будзе наступны: *“Аднойчы дзядуля з унукам Сашкам вырашылі пайсці на луг адпачыць. На лузе Сашка прапанаваў дзядулю згуляць у шахматы. Потым яны вырашылі пакупацца. Нечакана да посцілкі прыбегла козачка”.*

Такім чынам, на наш погляд, сістэматычная і планамерная рбота з выкарыстаннем прапанаваных рэкамендацый і распрацаванага цыклу лагапедычных заняткаў дазволіць забяспечыць умовы для развіцця звязнага маўлення вучняў з НВАНМ.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Воробьева, В.К. Методика развития связной речи у детей с системным недоразвитием речи / В.К. Воробьева. – М., АСТ Астрель, 2007. – 158 с.
2. Глухов, В.П. Формирование связной речи детей дошкольного возраста с общим недоразвитием речи. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: АРКТИ, 2004. – 168 с.

3. Зайцева, Л.А. Основы обучения второму языку в специальных школах для детей с тяжелыми нарушениями речи / Л.А. Зайцева, Н.Г. Еленский, Н.Н. Баль. – Минск: Харвест, 2006. – 128 с.
4. Здир, В. Возраст читателя и специфика произведений для детей. // Практическая психология и логопедия. – 2009. – №4. – С. 44-47.
5. Маршэўская, В.В. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс: дапам. / В.В. Маршэўская. – Гродна: ГрДУ, 2008. – 159 с.
6. Нелюбин, Л.Л. Толковый переводоведческий словарь. 3-е изд., перераб. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 320 с.
7. Розенталь, Д.Э., Теленкова, М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 2-е. – М.: Просвещение, 1976. – 543 с.
8. Соломатина, Г.Н. Билингвизм, его влияние на речевое развитие ребёнка / Г.Н. Соломатина // Логопедия. – 2007. – №3. – С. 5–11.